

Objectief, kritisch en pluralistisch?

Wat Nederland kan leren van het Noorse onderwijs over levensbeschouwing en religie

MARKUS ALTENA DAVIDSEN

Noorwegen voerde in 1997 een verplicht vak in over religie, levensbeschouwing en ethiek voor alle leerlingen in het funderend onderwijs. In Nederland willen we een basiscurriculum 'levensbeschouwing en religie' realiseren voor alle vo-scholen. In dit artikel bespreek ik de Noorse ervaringen met een landelijk, verplicht vak en vertaal ik deze casus naar onze context. Bijzondere aandacht wijd ik aan het feit dat het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in 2007 oordeelde dat het Noorse levensbeschouwelijke onderwijs van die tijd in strijd was met het volkenrecht, omdat het voorrang gaf aan het christendom en onvoldoende mogelijkheid bood tot vrijstelling. Ik beschrijf hoe het zover kon komen en hoe Noorwegen na de uitspraak het levensbeschouwelijke onderwijs 'objectief, kritisch en pluralistisch' poogt in te richten. Dit illustreer ik aan de hand van de voorlopige leerplannen inzake het curriculumherzieningstraject dat Noorwegen bijna heeft afgerond en dat zal leiden tot herziene leerplannen voor schooljaar 2020-2021.

Het funderend onderwijs in Noorwegen bestaat uit tien jaar *grunnskole* (= po + onderbouw vo) en drie jaar *videregående skole*, waar leerlingen kunnen kiezen voor verschillende profielen (= bovenbouw vo). In beide is onderwijs over levensbeschouwing en religie verplicht. Alle leerlingen krijgen 'intergratief' onderwijs; er bestaat geen aanvullend onderwijsaanbod à la godsdienstige of humanistische vorming. In de *grunnskole* gaat het om een (ruim) 1-uursvak in alle leerjaren, dat sinds 2015 de naam 'christendom, religie, levensbeschouwing en ethiek' draagt (*kristendom, religion, livssyn og etikk*; KRLE). In de *videregående skole* heet het vak 'religie en ethiek' (*religion og etikk*). Het wordt als 2-uursvak gegeven in het derde jaar (van drie leerjaren).¹

1 94 procent van de Noorse scholen is openbaar, en de politieke discussie rondom het levensbeschouwelijke onderwijs richt zich daarom volledig op de inrichting van het levensbeschouwelijke onderwijs binnen de openbare sector en niet op het recht om bijzondere scholen te stichten. In dit artikel ga ik daarom alleen in op het levensbeschouwelijke onderwijs in de openbare sector.

Twee voor Nederland belangrijke Noorse ontwikkelingen

Twee Noorse ontwikkelingen zijn relevant voor het Nederlandse proces om een basiscurriculum levensbeschouwing en religie te ontwikkelen voor het vo. Ten eerste voerde Noorwegen in 1997 een verplicht en integratief stelsel in voor het levensbeschouwelijke onderwijs in de *grunnskole*, zonder mogelijkheid tot vrijstelling. Er kwam forse kritiek op deze nieuwe inrichting van het levensbeschouwelijke onderwijs en het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) heeft in 2007 geoordeeld dat het Noorse levensbeschouwelijke onderwijs in strijd was met het recht van ouders om hun kinderen op te voeden in de eigen levensbeschouwing. Ik bespreek hoe het in Noorwegen zover heeft kunnen komen en reflecteer op wat de afspraak van het EHRM betekent voor het basiscurriculum. We moeten immers in Nederland geen risico lopen te handelen in strijd met het volkenrecht. De tweede ontwikkeling die ik bespreek betreft de bijna voltooide herziening van de leerplannen voor het funderend onderwijs in Noorwegen, inclusief de levensbeschouwelijke vakken. De inhouden en competentiedoelen van het Noorse curriculum verschillen behoorlijk van het basiscurriculumvoorstel van de beroepsgroep (Visser, e.a., 2018a). Misschien kan Noorwegen ons helpen *out of the box* te denken?

In 1997 werd weer een integratief stelsel ingevoerd, waarbij de twee bestaande vakken fuseerden tot het vak 'christendom met religie en levensbeschouwing'.

De veroordeling door het Europese Hof van de Rechten van de Mens

Het levensbeschouwelijke onderwijs in de Noorse *grunnskole* is de afgelopen vijftig jaar onderwerp geweest van intense politieke discussies, met als gevolg dat het vak vele malen van invulling en naam is veranderd. Oorspronkelijk ging het om een verkondigend, verplicht en 'integratief' vak voor alle leerlingen, gelieerd aan de Noorse volkskerk. In 1974 werd, mede vanwege druk van de humanistische vereniging, een 'separatief' systeem ingevoerd, waarin ouders konden kiezen tussen christendomskunde (nog steeds verkondigend) en het neutrale alternatiefvak levensbeschouwing (*livssynsundervisning*).² De twee vakken groeiden naar elkaar bij de hervorming van 1989, waar ethiek en niet-christelijke religies verplichte stof werden in het vak christendomskunde. Mede door deze ontwikkeling werd in 1997 weer een integratief stelsel ingevoerd, waarbij de twee bestaande vakken fuseerden tot het vak 'christendom met religie en levensbeschouwing'. Dit vak werd verplicht gesteld voor alle leerlin-

2 De termen integratief en separatief onderwijs zijn van Wanda Alberts (2007, pp. 323ff).

gen en expliciet als niet-verkondigend 'kudevak' gekwalificeerd (Von der Lippe & Undheim, 2017, pp. 12-13; Alberts, 2011, pp. 100-104).

De humanistische vereniging, de islamitische raad in Noorwegen en een groep onafhankelijke ouders vonden dit nieuwe vak echter discriminerend en spanden een rechtszaak aan tegen de staat. Nadat ze hadden verloren bij alle drie de rechtsinstanties in Noorwegen, legde een groep ouders, ondersteund door de humanistische vereniging, de zaak voor aan het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) (Andreassen, 2013, pp. 141-142). De ouders stelden dat de kwantitatieve voorrang van het christendom (= vijftig procent in de *grunn-skole* en 25 procent in de *videregående skole*) een onwettelijk signaal gaf dat het christendom ook kwalitatief superieur was aan andere levensbeschouwingen. Verder stelden ze dat het recht om hun kinderen vrij te stellen van kwetsende 'activiteiten' (zoals een kerstviering), maar niet van het onderwijs zelf (het 'kunde-deel'), ontoereikend was om deze disbalans recht te zetten.

Het Europese Hof van de Rechten van de Mens oordeelde dat het levensbeschouwelijke onderwijs in Noorwegen in strijd is met art. 2 van protocol 1 van het Europese Verdrag van de Rechten van de Mens.

De Grote Kamer van het EHRM gaf de ouders gelijk (EHRM, 2007), hoewel de rechters niet op één lijn zaten; het was negen tegen acht. Om precies te zijn, oordeelde het EHRM dat het levensbeschouwelijke onderwijs in Noorwegen in strijd is met art. 2 van protocol 1 van het Europese Verdrag van de Rechten van de Mens (EVRM), een protocol dat ook Nederland heeft geratificeerd. Art. 2 daarvan luidt: "Niemand mag het recht op onderwijs worden ontzegd. Bij de uitoefening van alle functies die de Staat in verband met de opvoeding en het onderwijs op zich neemt, eerbiedigt de Staat het recht van ouders om zich van die opvoeding en van dat onderwijs te verzekeren, die overeenstemmen met hun eigen godsdienstige en filosofische overtuigingen." Het EHRM benadrukte dat het ouderrecht een "reëel en effectief recht" moet zijn en dat levensbeschouwelijk onderwijs tot geen "onbehoorlijke blootstelling van de privacy" van de ouders mocht leiden (EHRM, 2007, par. 100; cit. in Von der Lippe, 2017, p. 90; vertaling MAD). Op basis van deze principes oordeelde het EHRM dat het recht op gedeeltelijke vrijstelling (van activiteiten) te bezwaarlijk was voor ouders; ouders zouden bang kunnen zijn dat een beroep op het vrijstellingsrecht kon leiden tot een conflict met de school, en ouders zouden zich daarom gedwongen kunnen voelen geen gebruik te maken van dit recht.

Op het punt van de voorrang van het christendom oordeelde het EHRM genuanceerd. Het EHRM vond het, gezien de positie van het christendom in de Noorse samenleving en geschiedenis, gerechtvaardigd om de helft van de uren te reserveren voor deze religie en zag in deze kwantitatieve voorrang geen signaal van kwalitatieve voorrang. Wel vond het EHRM de ‘doelparagraaf’ van de wet van de *grunnskole*, die stelt dat leerlingen moeten worden opgevoed in de christelijke en humanistische waarden, in strijd met het EVRM (Von der Lippe, 2017, pp. 90-93).

Tot slot preciseerde het EHRM dat verplicht levensbeschouwelijk onderwijs, wil het niet in strijd zijn met het EVRM, “objectief, kritisch en pluralistisch” hoort te zijn (Andreassen, 2013, p. 146).³

Het EHRM preciseerde dat verplicht levensbeschouwelijk onderwijs, wil het niet in strijd zijn met het EVRM, “objectief, kritisch en pluralistisch” hoort te zijn.

Aanpassingen in het Noorse levensbeschouwelijke onderwijs

Na de uitspraak paste de Noorse regering het levensbeschouwelijke onderwijs aan. Men hield vast aan een integratief stelsel en maakte geen volledige vrijstelling mogelijk, zoals de ouders achter de rechtszaak hadden gehoopt, maar trachtte de doelstelling van het vak neutraal te maken, zodat vrijstelling niet meer nodig zou hoeven te zijn. Met de formulering van het EHRM werd in de wet gesteld dat het levensbeschouwelijke onderwijs “objectief, kritisch en pluralistisch” moet zijn. Daarnaast heeft de regering de ‘doelparagraaf’ van de *grunnskole* aangepast. Deze preciseert nu dat de waarden van de christelijke en humanistische tradities, waarin de leerlingen moeten worden opgevoed, ook tot uitdrukking komen in andere religies en levensbeschouwingen en gevestigd zijn in de mensenrechten (Von der Lippe, 2017, p. 93). Het curriculum veranderde bij de herzieningen in 2008 en 2015 nog relatief weinig. In 2015 werd de kwantitatieve positie van het christendom zelfs benadrukt doordat de vaknaam werd veranderd van *Religion, livssyn og etikk* in *Kristendom, religion, livssyn og etikk*. Pas de huidige curriculumherziening - meer hierover later -, neemt de uitspraak van het EHRM volledig als grondslag.

3 Parallel aan de zaak bij het EHRM legde een andere groep ouders dezelfde zaak voor aan de mensenrechtencommissie van de VN. Ook hier kregen ze gelijk. De VN-mensenrechtencommissie concludeerde dat de inrichting van het levensbeschouwelijke onderwijs in Noorwegen in strijd was met art. 18 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (Andreassen, 2013, pp. 142-143).

Het basiscurriculum en het EVRM: twee interpretaties

Net als Noorwegen erkent Nederland het recht van ouders om hun kinderen op te voeden volgens hun eigen levensbeschouwing, zoals vastgelegd in art. 2 van protocol 1 bij het EVRM (alsook in art. 18(4) van de VN-conventie over civiele en politieke rechten). Als we een basiscurriculum levensbeschouwing en religie verplicht willen stellen voor alle leerlingen in het vo, dan zullen we de EHRM-uitspraak in de Noorse zaak zeer serieus moeten nemen. Wat de Noorse veroordeling precies betekent voor Nederland is echter niet eenvoudig vast te stellen. Wat betreft de *inhoud* van het onderwijs, maakt de uitspraak helder dat ondanks het principe van pluraliteit rekening kan worden gehouden met de bijzondere geschiedenis van een land. Mocht men dat willen, kan een Nederlandse basiscurriculum dus extra aandacht vestigen op het christendom (protestantisme en katholicisme) en eventueel op het humanisme en de islam, gegeven de belangrijke invloed van deze georganiseerde levensbeschouwingen in Nederland.

Wat de Noorse veroordeling precies betekent voor Nederland is niet eenvoudig vast te stellen.

De eerste interpretatie

Wat betreft de implicaties van de Noorse zaak voor de *aard* van het Nederlandse levensbeschouwelijke onderwijs, zijn twee, even legitieme, interpretaties mogelijk. De eerste mogelijkheid is om de uitspraak van het EHRM in de Noorse zaak simpelweg als richtsnoer te nemen voor het Nederlandse basiscurriculum. We kunnen in dat geval als volgt redeneren.

Hoewel Noorwegen, en dus niet Nederland, veroordeeld werd, zijn beide landen aangesloten bij dezelfde volkenrechtelijke verdragen. Wanneer we in Nederland een basiscurriculum verplicht stellen voor alle vo-scholen, moet dit basiscurriculum dus voldoen aan de regels die volgens het EHRM door Noorwegen werden geschonden. Als we deze logica doortrekken, dan moet ook het Nederlandse basiscurriculum 'objectief, kritisch en pluralistisch' zijn, evenals de leermiddelen en docentenopleidingen. De Noorse onderwijswet legt het principe van 'objectief, kritisch en pluralistisch' als volgt uit: "het schoolvak moet op onpartijdige wijze worden onderwezen en op basis van feiten, en de verschillende wereldreligies en levensbeschouwingen moeten met respect worden gerepresenteerd. Het onderwijs zal geen prediking, missie of religieuze praktijken bevatten." (cit. in Andreassen, 2013, p. 146; MAD)

Uit het principe van het EHRM dat het onderwijs tot geen "onbehoorlijke blootstelling van de privacy" van de ouders mag leiden, kunnen we verder afleiden dat ook *leerlingen* recht hebben op levensbeschouwelijke privacy. Met andere woorden: nemen we de uitspraak in de Noorse zaak als meetlat, dan kunnen

we leerlingen niet dwingen hun eigen levensbeschouwelijke achtergrond te onthullen (net als we bij seksuele voorlichting leerlingen niet dwingen om hun geaardheid, voorkeuren en ervaringen met de klas te delen). Dat het recht op vrijheid van indoctrinatie “reëel” moet zijn, zou bovendien impliceren dat docenten niet hun eigen levensbeschouwelijke standpunt in het basiscurriculumonderwijs kunnen inbrengen. Want als docenten duidelijk een levensbeschouwelijke positie kiezen, ook al zeggen ze erbij dat het ‘maar’ om hun persoonlijke voorkeur gaat en dat anderen andere voorkeuren mogen hebben, zouden ze hiermee effectief een - onwettelijk - signaal geven dat hún positie beter is. Kortom: als we de uitspraak van het EHRM in de zaak tegen Noorwegen als richtsnoer nemen, dan ligt het voor de hand het basiscurriculum enkel te richten op de verwerving van objectieve kennis en kritische vaardigheden.

De eerste mogelijkheid is om de uitspraak van het EHRM in de Noorse zaak simpelweg als richtsnoer te nemen voor het Nederlandse basiscurriculum.

De tweede interpretatie

Er is nog een tweede manier om tegen de Noorse zaak aan te kijken die makkelijker te verenigen is met een vakvisie waarin een religiewetenschappelijke, hermeneutische en pedagogische benadering samengaan (cf. Visser, e.a., 2018b). Zoals gezegd werd de zaak beslist met de kleinst mogelijke marge. Bovendien opereert het EHRM in een politieke context en is het niet zeker dat het Hof vandaag tot dezelfde uitspraak zou komen als in 1997. Hierbij komt dat het Noorse curriculum een verplicht vak in het openbaar onderwijs betreft, terwijl we het in Nederland hebben over een *bottom-up*-initiatief dat niet wettelijk verplicht is. Als we de situatie zo bekijken, is Nederland niet gebonden aan de uitspraak in de Noorse zaak, maar uiteraard wel aan volkenrechtelijke verdragen. Het is dan aan onszelf om die verdragen te duiden en dat kan ook op een meer minimalistische manier dan het EHRM in de Noorse zaak. Zo kunnen we het recht op levensbeschouwelijke privacy interpreteren slechts als bescherming tegen geloofsoverdracht vanuit een bepaalde confessionele overtuiging, in plaats van volledige vrijheid van elke discussie over de persoonlijke levensbeschouwing van de leerling; vanuit het conceptuele verschil gedacht tussen een *georganiseerde* en een *persoonlijke* levensbeschouwing (Van der Kooij, 2018). In dit geval moet in het Nederlandse basiscurriculum helder worden gemaakt dat leerlingen en docenten op geen enkele wijze kunnen worden verplicht tot het ondergaan of overdragen van een georganiseerde, confessionele levensbeschouwing. Maar dat laat onverlet dat tijdens het basiscurriculumonderwijs de docenten en leerlingen in de klas de dialoog kunnen aangaan over

(hun) persoonlijke levensbeschouwingen, waarin zij allemaal gelijkwaardig zijn. Volgens deze tweede interpretatie van de Noorse zaak kan iedereen de eigen opvattingen, waarden, wortels en tradities open in gesprek brengen – en daar-toe verzocht worden.

*We kunnen het recht op levensbeschouwelijke privacy
interpreteren slechts als bescherming tegen geloofsoverdracht
vanuit een bepaalde confessionele overtuiging.*

Het nieuwe Noorse curriculum

Het Noorse curriculum wordt momenteel herzien, inclusief de levensbeschouwelijke vakken. Het nieuwe curriculum zal gefaseerd worden ingevoerd vanaf schooljaar 2020-2021. Het curriculumontwerp van 18 maart 2019 dat er nu ligt (*Utdanningsdirektoratet*, 2019) is nog voorlopig, maar er is reden aan te nemen dat de eindversie van het nieuwe curriculum hier niet meer fundamenteel van zal afwijken. Kenmerkend is dat het huidige voorstel stelselmatig, veel meer dan de eerdere curriculumherzieningen na 2007, het levensbeschouwelijke onderwijs 'objectief, kritisch en pluralistisch' poogt uit te werken.

Van dit nieuwe curriculum vallen mij drie zaken op die het Nederlandse basiscurriculum kunnen inspireren, ongeacht welke interpretatie van de EHRM-veroordeling men volgt. Ten eerste tracht men samenhang tussen *grunnskole* en *videregående skole* te bewerkstellingen door de doelstellingen rond dezelfde vijf thema's te formuleren voor alle leerjaren: (1) kennis van religies en levensbeschouwingen; (2) religies en levensbeschouwingen onderzoeken met verschillende methodes; (3) existentiële vragen en antwoorden onderzoeken; (4) het perspectief van anderen kunnen aannemen; en (5) ethische reflectie.

Ten tweede valt het op dat men ruimte schept voor alternatieven voor het klassieke wereldreligiemodel, waarin enkele grote religies één voor één behandeld worden. Voor de *grunnskole* blijft het verplicht christendom, jodendom, islam, boeddhisme, hindoeïsme, sikhisme(!), levensbeschouwelijk humanisme en de religie van de Sami te behandelen, maar de docent is vrij in de keuze voor een stuk-voor-stuk of een comparatief-thematische aanpak. Voor het christendom blijft vijftig procent van de uren gereserveerd. Voor de *videregående skole* gaat het nieuwe conceptleerplan verder. Hierin wordt niet vastgelegd welke religies en levensbeschouwingen aan bod moeten komen en wordt het christendom niet eens genoemd! Wel wordt gesteld dat religies van meerderheids- en minderheidsgroepen in Noorwegen (lees: christendom en islam) en van oorspron-

kelijke volkeren (lees: de Sami) behandeld moeten worden.⁴ Voor zowel *grunnskole* als *videregående skole* hoort de verworvenheid van religies en levensbeschouwingen met historische processen en maatschappelijke contexten onder de loep genomen te worden. Het kritische principe komt onder meer naar voren in het doel om leerlingen (ook in de *grunnskole*) bekend te maken met “kritische reflectie op bronnen, normen en definitiemacht”.

Mijn derde observatie is dat een belangrijk doel van het Noorse levensbeschouwelijke onderwijs blijft dat leerlingen, naast kennis en vaardigheden over religies en levensbeschouwingen te verwerven, in aanraking komen met existentiële vragen. Ze leren bijvoorbeeld discussies aangaan over onderwerpen waar fundamentele onenigheden over bestaan in de samenleving en zich leren verplaatsen in de ander. Voor Nederlandse ogen zijn de meeste competentiedoelen die hierbij horen wel tamelijk afstandelijk geformuleerd. Het gaat er bijvoorbeeld om dat leerlingen ethische probleemstellingen omtrent identiteit en vrijheid van meningsuiting kunnen identificeren en bespreken (*videregående skole*). Het fenomenologisch binnenperspectief dat hier aan de orde is, is dat van mensen in het algemeen, niet van de leerlingen in persoon. Het Noorse onderwijs heeft dan ook geen leerdoel dat leerlingen zich levensbeschouwelijk ontwikkelen, wel dat ze zich leren openstellen. Leerlingen moeten leren “reflecteren over existentiële vragen over opgroeien in een pluralistische en globale samenleving” (hoogste niveau *grunnskole*) en “zich kunnen verwonderen en reflecteren over existentiële vragen” (*videregående skole*).

Het Noorse onderwijs heeft geen leerdoel dat leerlingen zich levensbeschouwelijk ontwikkelen, wel dat ze zich leren openstellen.

Tot slot

Noorwegen besloot in 1997 een verplicht vak over religie en levensbeschouwing in te voeren. Nu, 22 jaar later, hebben we in Nederland een vergelijkbare ambitie, hoewel het bij ons (voorlopig) slechts gaat om een basiscurriculum voor een vakgebied. De invoering van een verplicht en levensbeschouwelijk neutraal vak is in Noorwegen verre van gemakkelijk gegaan; pas na een veroordeling door het EHRM en meerdere curriculumherzieningen lijkt het vak nu zijn nieuwe vorm te vinden.

4 Een eerder conceptleerplan voor de *grunnskole* (*Utdanningsdirektoratet* 2018) had dezelfde vrije formulering over de inhoud als de *videregående skole* (geen religies met naam genoemd; geen uren geoomerkt voor het christendom), maar vanwege kritiek vanuit beroepsgroep en samenleving koerst men nu op een minder vergaande verandering.

Het EHRM oordeelde dat het Noorse onderwijs ‘objectief, kritisch en pluralistisch’ moet zijn om niet het volkenrecht te schenden. Het is echter niet eenduidig of ook een Nederlands basiscurriculum dit principe moet volgen. Omdat Nederland is aangesloten bij dezelfde Europese en VN-conventies als Noorwegen, zou je kunnen beargumenteren van wel. Maar je kunt ook argumenteren van niet, want de uitspraken golden Noorwegen en de EHRM-uitspraak werd afgegeven met slechts een zeer krappe meerderheid.

Literatuur

- Alberts, W. (2007). *Integrative Religious Education in Europe: A Study-of-Religions Approach*. Berlin, Germany: Walter de Gruyter.
- Alberts, W. (2011). Religious Education in Norway. In: Franken, L. & Loobuyck, P. (eds.), *Religious Education in a Plural, Secularised Society: A Paradigm Shift*. Münster, Germany: Waxmann, pp. 99-114.
- Andreassen, B.-O. (2013). Religion Education in Norway: Tension or Harmony between Human Rights and Christian Cultural Heritage? In: *Temenos: Nordic Journal for Comparative Religion*, 49(2), 137-164.
- EHRM, Europese Hof voor de Rechten van de Mens (2007). *Case of Folgerø and Others v. Norway. Judgment from 29 June 2007*.
- Kooij, J. van der (2018). Betekenisvol ‘identiteitsgedoe’. Hoe het concept ‘worldview’ kan bijdragen aan het denken over de identiteit van scholen en levensbeschouwelijk onderwijs. In: *NartheX*, 18(4), 65-70.
- Lippe, M. von der (2017). Fritak for hvem og fra hva? In: Lippe, M. von der & Undheim, S. (eds.), *Religion i skolen: didaktiske perspektiver på religions- og livssynsfaget*. Oslo, Norway: Universitetsforlaget, 87-100.
- Lippe, M. von der & Undheim, S. (2017). Hva skal vi med et felles religionsfag i skolen? In: Lippe, M. von der & Undheim, S. (eds.), *Religion i skolen: didaktiske perspektiver på religions- og livssynsfaget*, Oslo, Norway: Universitetsforlaget, 11-24.
- Skeie, G. & Oddrun, M.H.B. (2014). Religious Education at Schools in Norway. In: Rothgangel, M., Skeie, G. & Jäggle, M. (eds.), *Religious Education at Schools in Europe – Part 3: Northern Europe*. Vienna, Austria: V&R unipress, 211-236.
- Utdanningsdirektoratet (2018). *Fagfornyelsen - innspillrunde skisser til læreplaner i KRLE og religion og etikk*. <https://hoering.udir.no/Hoering/v2/279>. Geraadpleegd op 16 maart 2019.
- Utdanningsdirektoratet (2019). *Høring - læreplaner i KRLE og religion og etikk*. <https://hoering.udir.no/Hoering/v2/348>. Geraadpleegd op 3 april 2019.
- Visser, T., Zande, S. van der, Schelberg, B. & Heijden, G. van der (2018a). Kerncurriculumvoorstel vanuit de beroepsgroep. In: *NartheX*, 18(4), 5-9.
- Visser, T., Praamsma, J.M., Dijk-Groeneboer, M. van & Davidsen, M.A. (2018b). Het vakgebied levensbeschouwing en religie in het voortgezet onderwijs. Basisnotitie en pleidooi voor een algemeen vormend kerncurriculum levensbeschouwing en religie. In: *NartheX*, 18(4), 26-37.